

שיר השירים

מיטבאל

בשנת 1982 ציירתי לראשונה מבחר משיר השירים. לגרסה הזאת אקרא "הגרסה המצומצמת". ארבע שנים מאוחר יותר החלטתי לכתוב ולאיייר את הספר כולו מחדש, ובשנת 1997 יצא הספר לאור בהוצאת ביתן. מהדורה מחודשת בתוספת אנגלית הופיעה בשנת 2006 בהוצאת אבן חושן, רעננה. ועתה אין להשיגו.

המקרא, כידוע לכם, רובו שירה, אך יש מקומות שנזכרים בהם שיר ושירה במפורש; המדרש מונה תשעה מקומות כאלה, והם:

הראשון – שירו של אדם בשבת הראשונה (מזמור שיר ליום השבת);

השני – שירם של משה ובני ישראל בחציית ים סוף (אז ישיר משה);

השלישי – שירם של ישראל ליד הבאר במדבר;

הרביעי – שירת משה לפני מותו;

החמישי והשישי – שירי הניצחון של יהושע ודבורה הנביאה;

השביעי – שיר ההודיה של חנה לפני ה';

השמיני – "מזמור לתודה" של דוד על הניסים שקרו לו;

התשיעי – והוא המשובח מכולם – שיר השירים אשר לשלמה.

ואחריו אין עוד. את השיר העשירי עתידים ישראל לשיר בימות המשיח.

ומדוע נקרא שיר השירים כך? חז"ל השיבו: לפי שהוא המעולה שבשירים.

לא תמיד הייתה התלהבותם של חכמינו כה גדולה משיר השירים, ולמען האמת, אף עלה בדעתם לגנוז אותו, ורק בזכות התערבותו של רבי עקיבא נמנע הדבר. הוא אמר: "אין כל העולם כולו כדאי כיום שניתן בו שיר השירים לישראל, שכל הכתובים קודש ושיר השירים קודש קדשים" (ידים פ"ג מ"ה).

דבריו אלה של רבי עקיבא הכריעו לא רק את גורלו של השיר שהוכנס לכתבי הקודש, אלא קבעו גם את פרשנותו האלגורית והמיסטית.

מעמדו של שיר השירים גבוה בכמה עולמות – בעולם האהבה, השירה, האמונה וההגות.

יש בו בשיר השירים התרוצצות גדולה. דומה שהכל נוטלים בה חלק: החי, הצומח, עוף השמים, החמה והלבנה, הלבנון והמדבר, עשרים ושלושה צמחים, עשרים ושתים אותיות. כל אלה חוגגים את האהבה הזאת. זאת תמונת שיר השירים שעמדה לנגד עיניי, ומכאן פניתי למדרשי חז"ל ולמדרשיהם של חכמי הקבלה.

למדרש חלק חשוב ביצירתי, כי הוא מרחיב את הסיפור המקראי, בוחן אותו לפרטיו ומעשיר את אפשרויות הבנתו, ובכך עוזר לי לפענח מצבים מסובכים.

שיר השירים על פי מדרש חז"ל הוא משל לאהבה בין הקב"ה לכנסת ישראל. הקב"ה הוא הדוד והרַע, כנסת ישראל היא הרעיה.

לפי המקובלים, הנעשה בעולם העליון משתקף במעשינו, כי שני העולמות, העליון והתחתון, נאצלו בבת אחת. העולם של מטה הוא כעין העולם של מעלה, והאהבה הגשמית של אדם היא אפוא בבואה של האהבה הא-לוהית.

בזוהר, שהוא הספר הראשי והעיקרי של הקבלה (ואשר את חיבורו מייחסת המסורת לתנא רבי שמעון בר יוחאי, בן המאה השניה לספירה, בעוד שהמחקר קובע את זמן חיבורו סמוך להתגלותו במאה הי"ג בספרד, ומייחס אותו לרבי משה דה ליאון, ויש הסוברים שחיבורו בחבורה), מסופר ש"בימיו של שלמה המלך עמדה הלבנה במילואה", ושררה הרמוניה בין שני העולמות. מבית המקדש עלו אור וריח ניחוח והתפשטו על כל העולמות, ודרי מעלה ומטה היו שרים באותם ימים את שיר השירים בשמחה.

ירושלים עיר המקדש מקבילה לבית השכינה, הנקרא בשיר השירים בפי השולמית "בית אמי". פרשנות זו, כאותה שראתה בשיר השירים את תולדות עם ישראל מיציאת מצרים ועד ימות המשיח, השפיעה אמנם על תפיסתי, אך לא יכולתי ללכת בעקבותיה. בעבודתי כיוונתי הן לאהבה הא-לוהית והן ל"אהבה בתענוגים".

לכאורה, הייתי מוכנה ומזומנת להתחיל לצייר, אלא שהפסוק האחרון עיכב בעדי: "ברח דודי ודמה לך לצבי או לעופר האילים על הרי בשמים". הייתכן שהשולמית תאמר לדודה "ברח!" אחר שעמלה כל כך להשיגו?

בעצם, התשובה כלולה בפסוק עצמו, במלים: "ודמה לך לצבי", אלא שדבר זה התברר לי רק תוך עיון בהקדמתו של יהודה פליקס לשיר השירים, שבה הוא מתאר את המחזור של הצבאים והצבאות, האיילים והאיילות. בסתיו ובחורף הם נודדים בנפרד, אדישים זה לזה; עונת האביב היא תקופת החיזור, ועונת הזיווג חלה בקיץ. בבוא החורף שוב ייפרדו, ויתחדש המחזור. מעתה יכולתי לחבר את המדרש שלי: שולמית, נערה בתולה, חולמת על אהובה ועל פגישתם.

תיאור יופיו ויופייה תיאורים שבחלום הם. היא מדמיינת את התפתחות אהבתם, ומביאה אותו לבית אימה. היא חולמת על התאחדותם המושלמת. "ברח דודי" הוא סוף החלום; היא מקיצה מחלומה, ומוצאת את עצמה ערוכה לקראת מפגשם במציאות. סוף-סוף יכולתי להתחיל במלאכת העיטור, וזאת לא רק במובן של קישוט, אלא גם במובן של הארת התוכן.

מרכיבי עבודתי שלושה הם: העימוד, הקליגרפיה והמיניאטורה.

העימוד

אני עובדת בעת ובעונה אחת על שני דפים, זה מול זה. העימוד משתנה מדף לדף. לא שינוי שרירותי, אלא בהתאמה מלאה עם הכתוב ולפי הריתמוס המתחייב ממנו. החלוקה והעיצוב של הטכסט נעשים כאילו מעצמם. זו העבודה הקלה יותר, כי אני חשה היטב את הריתמוס של הכתוב.

הקליגרפיה

בעידן המחשבים אפשרויות הסדר והדפוס רבות ומגוונות, ואף על פי כן אני מעדיפה בדרך כלל לכתוב כל טכסט במו ידיי. כשאני כותבת אני יכולה להתמסר לכל אות ולחוש שכל האותיות שותפות למעשה היצירה שלי. עבודה זו כרוכה בריכוז ובהתרגשות. התוצאה שלה היא דיאלוג בין המיניאטורה לבין הכתוב. גם באותיות אני עושה שימוש אומנותי, כגון מיקרוגרפיה וקליגרם.

- מיקרוגרפיה משמעותה כתב בפורמט זעיר, בו משתמשים כדי ליצור צורות דקורטיביות. תכליתה קישוטית גרידא.
- הקליגרם (מלה שחידש המשורר הצרפתי גיום אפולינר) מורכב מאותיות רגילות או זעירות, אך בניגוד למיקרוגרפיה הוא אינו קישוט. צורתו הולמת את תוכנו ומזכירה ויזואלית את הנושא.

הרשו לי עתה לסקור בקצרה את תולדות המיניאטורה.

המיניאטורה

השם נטול מן החומר האדום שנקרא מיניום, ואשר בו השתמשו מעטרי כתבי-היד בימי הביניים. הנחת החומר האדום על האות הראשונה שבכל פרק נקראה מיניאטורה. מלאכת-הכתיבה הייתה אז בידי נזירים, שכתבו ספרי-דת לשימוש בכנסיות. לימים הוסיפו צבעים כגון ירוק, סגול, צהוב, כסף וזהב, ואילו האות הראשונה, האדומה, הלכה ונתארכה עד השוליים והתחילה לקלוט לתוכה צורות של חיה ועוף, פני אדם ואפילו סצנות קטנות. הציור נעשה חשוב יותר ויותר, וסופו שנפרד מן האות והתחיל לחיות את חייו שלו, בראש הדף, מעל לכתוב. זאת הייתה הולדת המיניאטורה במובנה הנוכחי. עליי להעיר, שמתחילה יוחדה המלה למלאכת העיטור, אלא שבמאה ה"ז נתפרשה כדבר שממדיו זעירים (מיניסקול) ודחקה את מובנה המקורי. במאה ה"ג עוזבת המיניאטורה את המנזר וכובשת לה את עולם-החוץ החילוני. היא מופיעה בספרי משפט, רפואה ומדעי הטבע, ויותר מאוחר בספרי-שירה ורומאנים. שלא כשפת הנזירים, שהייתה סמלית ומיועדת ליודעי-חן, הייתה שפתם של המיניאטוריסטים החילוניים ריאליסטית ושווה לכל-נפש. במאה ה"ד הזמין שארל החמישי, החכם, מלך צרפת ואספן ידוע, מיניאטוריסטים לחצרו, כדי שיעטרו את כתבי-היד המרובים שבאוסף שלו. כך עשו גם שני אחיו, הדוכס דיברי והדוכס דה-בורגון. המפורסמים שבאמני המיניאטורה היו האחים למבור (Limbourg) וז'אן קולומב (J. Colombe), שעיתרו את הספר המפואר "Les tres riches Heures du Duc de Berry". אנדרי בונבו (Beauneveu) עיטר את ספר התהילים של הדוכס דיברי. המיניאטוריסט המפורסם ביותר הוא ז'אן פוקה (J. Fouquet) שעיטר בין השאר את "קדמוניות היהודים" ליוספוס פלביוס. לשיאה הגיעה המיניאטורה במאה ה"ו, אבל המצאת הדפוס בשנת 1436 הביאה לשקיעתה. מיניאטוריסטים אחדים אמנם המשיכו לעטר ספרים מודפסים, אך האמנות עזבה אט-אט את הספר, כדי לעבור לציור על בד ועל לוחות עץ. המיניאטורה הייתה נפוצה בכל אירופה, אך גם בהודו ובפרס. במילון אוקספורד לאמנות משנת 1975 נחתם הערך "מיניאטורה" במלים: "המיניאטורה מתה". אני מזמינה אתכם להיות עדים לתחייתה.



אציג תמונות מן הגרסה המצומצמת המכילה את חוויותי הראשונות בצד תמונות מן הספר המודפס.

מיקרוגרפיה

1 שער שיר השירים: כל אות עשויה מאותיות זעירות.

קליגרם

2 שחורה אני ונאווה בנות ירושלם כאהלי קדר כיריעות שלמה: הכתוב הוא בצורה של אהל, והוא הולם את תוכן הפסוק. לזה קוראים קליגרם. השולמית והאווהל אחד הם. הלבנה, סמל קבלי נקבי, היא ספירת המלכות.

שחורה אני ונאווה
בנות ירושלם
כאהלי קדר כיריעות שלמה

אליהו ראש טאג שמדחורת
ששזכתי השמש
בני אמי נחריכי
שמש נורה אחיזכרמים
כרמי שרי לא נגדודי



היורה לי

שאהבה נפשי
איכה חרעתי
אכה חרעתי בצהרמים
שלמה שיה כפיה
על שרר חרעתי

אמילא חרעתי לך
הקפה בנשים

זאילך
הנקב האנן

דע את גרעתיך
על טאקנות הרעיס



3 הביאני המלך חדריו. טכניקה מיוחדת, לא לפי הכתוב בספרים (צבעי מים ושימוש בפיסת-בד: פיסת-הבד סופגת את הצבע הראשון, ואני יכולה להוסיף צבע על צבע עד שהתמונה מקבלת עומק. לא ציירתי תווי-פנים, אלא לכל היותר עיניים עצומות, כסימן שהדמות חולמת). הארוטיקה מתבטאת בשיער המתולתל של השולמית ובצבען של יריעות האוהל. המנורה – סמלה של כנסת ישראל.



4 נאוו לחייך בתרים, צוארך בחרוזים... עד שהמלך במסבו נרדי נתן ריחו.

עשרים ושלושה מיני צמחים נזכרים בשיר השירים. ציירתי כל צמח לפי צורתו, כמתואר בספרו של יהודה פליקס "עולם הצומח המקראי". יש פרחים שריחם כגון חריף, כגון הכופר והשושן; יש פרחים שריחם משכר, כגון הדודאים, ויש שריחם עדין כריח הסמדר. המובחר שבבשמים הוא הבושם, שהוא האפרסמון. מכל הבשמים רק הבושם, הכופר והכרום גדלים בארץ ישראל. כל הבשמים האחרים הנזכרים בשיר השירים מוצאם אחר. הנרד, המכוסה שערות זעירות להגנה מפני הרוחות והקור, גדל במורדות ההימלאיה; המור באפריקה; הלבונה בהודו ובסומאליה.



5 כשושנה בין החוחים כן רעייתי בין הבנות. כתפוח בעצי היער כן דודי בין הבנים
 שתי התמונות מופיעות זו מול זו בספר. שני הדפים האלה אופייניים לצורת-העמוד של הספר. תמיד אני משרטטת מלבן שיכיל את הציור. במקרה זה הפריחה היא כה עזה שהיא פורצת את הגבול שהתכוונתי לשים לה.



• קמפיה בעצי היער קן דודי בין הבנים
 בגיל הנדמה נאספה אגרו סמוך לחי



• קשוחנה בין החוחים קן רעייתי בין הבנות

6 השבעתי אתכם בנות ירושלים בצבאות או באילות השדה, אם תעירו ואם תעוררו את האהבה עד שתחפץ
 הנה השולמית והצבאים, וגם חומות ירושלים שומרות עליה. נדמה לי שבתמונה זאת שוררת אותה ההרמוניה שבין שני העולמות אותה הזכרתי בדברי הקדמתי.



7 מצאוני השמרים הסבבים בעיר

אני חוזרת אל הטכניקה. משציירתי את שלושת השערים האלה, ספגה פיסת-הבד את הצבעים, ולא רציתי לגעת בהם עוד, וכך קיבלו השערים, שלא ברצוני, נופך של עתיקות.



8-9 מעין גנים באר מים חיים ונזלים מן לבנון. עורי צפון ובואי תימן, הפיחי גני יזלו בשמיו, יבוא דודי לגנו ויאכל פרי מגדיו.

השולמית כבאר המשקה את העולם; מעין חיים, יסוד הפיריון. ציירתי (בציור מימין) את עצי-הרימון, והתכוונתי לצייר את ההר, אבל ידי נמשכה לצייר את דמותו של האהוב. הבנתי שהיא הייתה זקוקה להשתקפותו בה. בנוסח האחרון, המודפס (משמאל), ציירתי אותו בלי כל היסוס.



10-11 אני ישנה ולבי ער, קול דודי דופק

הכל כחול, כי הכחול הוא צבע מרחיק. אף על פי שקרובים הם זה לזה, עדיין השמים ביניהם.



אני ישנה
ולבי ער

קול דודי דופק

פחתי לי אחתי
רעתי
יונתי
תקתי

שראשי נמלאיטל
קצותי רסיסי לילה:

12 מה דודך מדוד, היפה בנשים

לפי הזוהר, בנות ירושלים הן מלאכים, ומספרם שבעה. מספר שבע יש לו משמעות בשיר השירים: שבע פעמים נזכרו בו שלמה, בנות ירושלים, לבנון והאהבה.



13 דודי ירד לגנו

בתמונה הזאת שוב גיליתי שהמכחול לפעמים אינו מציית לי, אלא נכנע לרצונה של הדמות. רציתי לצייר אותו בגן, ואותה – בין הפרחים. אותה ציירתי, אך הוא לא הופיע. סילקתי אותה – והנה הוא בכל הדרו. רצונו היה חזק מרצוני. במקרים שכאלה אני משתדלת לברר את הסיבה. נזכרתי במנהג ישראל, שאין החתן והכלה מתראים שבוע לפני החתונה, וזאת הייתה הסיבה.

גַּם הַלֵּךְ הַדֹּרֵךְ הַיָּפֶה בְּנָשִׁים
אֲנִי פָּנֵה דֹרֵךְ וְנִבְקָשׁוּ עִמָּךְ :

דודי ירד לגנו

לערגות הבשם

לרעות בגנים

וללקט שושנים :



אני לדודי
ודודי לי
הרעה
בשושנים :



14 זאת קומתך דמתה לתמר

לפי הקבלה התמר הוא סמל הייחוד, שכן הוא מופיע בטבע זכר ונקבה. הזכר אינו פורש מן הנקבה לעולם, כמו כנסת ישראל שאינה נפרדת מן הקב"ה.

15 ברח דודי ודמה לך לצבי או לעופר האילים על הרי בשמים

ציירתי את הצבי במרוצתו וראשו לאחור, כי כשהשולמית אומרת לו "ברח דודי" היא יודעת שעתיד הוא לחזור. לאחר שציירתי את התמונה נודע לי מספר הזוהר, שהצבי הוא היחידי בין החיות המסוגל להפנות את ראשו לאחור במרוצתו. הסימבוליזם: ישראל, שנתרחק מא-לוהיו, מקווה שהקב"ה יחזיר אליו את פניו כדרך הצבי.

הישיבה בגנים
חברים סקשיבים לקולך
השמיעני:

ברח דודי

ודמה לך לצבי או לעופר האילים

על הרי בשמים:

